

22 жовтня все свідоме українське громадянство м. Кам'яця, а за ним все Поділля і ціла Україна, а також закордонні гості урочисто відсвяткували великий день в історії молодого Української Держави — день відкриття другої вищої школи на Україні — Державного університету.

Український народ, як правдиво зазначив на святі ректор І.Огієнко, «буде величний храм науки — університет і цим хоче зазначити перед всім світом, що не воювати, не зброєю повсяк час брязкати нарід наш не хоче, а прагне освіти, культури і осяєний світлом науки хоче за всіма народами жити в мирі і злагоді.» Наприкінці своєї вітальної промови Іван Огієнко додав, що він відмовляється від всього «свого річного жалування», аби на ці гроші заснувати стипендію його імені, на кошти якої міг би вчитися бідний студент з селянської сім'ї.

В Університетській церкві прибуле духовенство з усіх церков м. Кам'яця взяло участь у молебні, який було відправлено в університетській залі.

Під час молебню Кам'янецький український національний хор (утворений у 1918 р.) співав церковні співи українською мовою. Українською мовою також було прочитано Апостол і Євангеліє. Після молебня представник гетьмана прочитав гетьманську Грамоту про відкриття в Кам'янці Державного Українського університету, якому сам гетьман Павло Скоропадський надавав великого культурного і політичного значення.

Народ український, в основній своїй частині, виявив величезний потяг до знань і протягом одного року, відколи Україна стала незалежною державою, на своїй землі утворив багато різних шкіл — нижчих, середніх, а також і вищих. Але не всім судилося на подальших етапах історії продовжувати своє існування.

¹ Журнал «Село» — 1918 — С. 1-180.

² Держархів Хмельницької обл., ф.Р-260, спр.40, арк.19; спр.41, арк.13, 30; спр.43, арк.83-95; спр.53, арк.25, 37.

³ Там само, ф.Р-6, оп.1, спр.4, арк.1-10.

Наталія Вінідіктова

Товариство «Просвіта» в національному відродженні на Поділлі (1918 р.)

Діяльність Міністерства народної освіти гетьманського уряду у 1918 р. у своїй галузі зустрічала весь час перепони у своїй праці. Міністерством народної освіти та міністерством внутрішніх справ уряду Павла Скоропадського були видані накази про запровадження на Україні української мови, володіння якою для всіх працюючих було обов'язковим.

Відродження національної мови, оволодіння нею громадянами молодого Української Держави стало одним з головних завдань товариств «Просвіта», які склались з передової місцевої інтелігенції, яка спочатку запроваджувала роботу на громадських засадах.

На початку Першої світової війни були закриті всі ті просвітянські відділи, які існували на Україні. Але свідоме громадськість розуміла, що просвітянська робота не повинна бути занедбана. І завдяки величезній енергії та великому почуттю патріотизму, інтелігенція знов відроджувала або засновувала товариства «Просвіта» в кожному місті, містечку та селі на території Поділля.

Діяльність «Просвіт» стала в нагоді земствам: в повітових містах — це більші організації, в містечках та селах — менші, але в обох випадках — це організації, що об'єднували ідейну інтелігенцію — міську та сільську, яка завжди жваво відгукувалась на заходи нового уряду, в тій чи іншій сфері, і кожний раз неодмінно допомагала, як тільки справа торкалась організації просвітих установ, влаштування лекцій, курсів у різних галузях. Напрямки роботи товариств «Просвіта» були різнобічні.

Міністерство народної освіти звернулося до всіх товариств «Просвіта» з проханням докласти зусиль, щоб всі посади штатних вчителів українознавства по всіх середніх школах України були забезпечені відповідною кількістю фахівців ще до початку навчального року. Подільська «Просвіта» разом із школами активно проводила роботу на місцях по заповненню учительських посад фахівцями українознавцями.

Але «Просвіта» зіткнулася зі становищем, коли духовні школи м. Кам'яця-Подільського виявили не тільки свою недбайливість до розпорядження Міністерства ісповідань, але навіть вороже ставлення. Рада товариства хотіла допомогти духовним середнім школам в справі заміщення посад вчителів українознавства, але деякі заклади проігнорували цю допомогу. Крім того, педагогічні ради заміщали посади вчителів своїми людьми, які недосконало знали українську мову, чим підтверджували вороже ставлення до українізації шкіл. Тому «Просвіта» вимушена була звернутися для вирішення цього питання до Міністерства ісповідань. На що Міністерство висловило свою вдячність. «Просвіті» за піклування про стан українознавства в духовних школах і запевнили, що коли у Міністерства не буде своїх кандидатів на вчителів, то з охотою підуть на зустріч рекомендаціям з боку «Просвіти».

Велику увагу просвітяни приділяли розвитку дошкільного виховання. «Діти — то є той ґрунт, то є та основа, на якій мусить вирости здорова, вільна країна! Діти то є наша надія, наша сила...»

Тому на з'їзді «Просвіти» в Києві 20-23 вересня 1917 р. нове гасло «Ходімо до дітей» знайшло вираження в його рішеннях: «При всіх «Просвітах» потрібно заснувати «Рідні хати» (Народні Дома), при кожній Рідній хаті повинен бути дитячий захисток. Для підготовки юнацтва до роботи в дитячих захистках треба в Києві та на місцях позаводи-

ти курси дошкільного виховання». Де була нова справа, необхідність якої визнана як державою, так і самоврядуванням, але яку важко було здійснити. Члени «Просвіти» повинні були довести свої рішення до людей, обговорити їх та прикласти багато зусиль для відкриття дитячих садків. Саме в них закладався перший камінь будови національного відродження народу. Основою садків є фізичне та духовне виховання дитини, що дасть здорове громадянство. Безумовно, одна «Просвіта» не в змозі була вести справу дошкільного виховання, як з боку організації, так і з їх матеріального утримання. Тому тільки спільною роботою з іншими інституціями досягаються успіхи.

Виходячи з того, що людям потрібна не тільки освіта, але й розумна розвага, місцеві відділи «Просвіти» про це дбали. Згуртувавши коло себе людей, просвітяни влаштовували українські театральні вистави, вечірки зі співом, читання віршів. Однак, треба було пильнувати, щоб народ, який вихованний на «балагани та штукарстві», який бачив у всьому комедію, не змішував «балагани» з театром, бачив в театрі школу для себе, школу життя, правди і науки.

Тому діяльність товариств оцінювалась по-різному. Корисна просвітянська діяльність постійно зустрічала перешкоди з боку органів самоврядування, деякої категорії громадян, які ставились до товариств вороже, інколи не давали проводити просвітянські заходи. Багато нарікань викликало те, що вистави ставились так, що сільським глядачам була не зрозумілою суть вистави. Виникла необхідність перед виставою виступати з невеликою лекцією про зміст твору, знайомство з автором. Не дивлячись на ці недоліки, гра акторів зазначалася як талановита. Тому виникло питання про облік таких людей, надання матеріальної підтримки і можливості вчитися та розвивати свій талант. В організації товариств траплялись і казуси, коли для заснування «Просвіти» збирали кошти, а потім чоловіча половина членів пропівала їх, як трапилось у містечку Мурафа на Поділлі.

Досвід з життя Подільських товариств «Просвіта» показав, що через брак коштів (часом дуже невеликих) організатори і діячі «Просвіти» роблять не ту роботу, заради якої вони заснувались, а багато іншої, після якої можна перейти до «справжньої» роботи. І часто бувало так, що ця підготовча робота стільки забирала енергії і часу, що для справжньої роботи нічого не залишалось. Конкретно справа представлялась так: для товариств потрібно помешкання, бібліотекар, сторож. Щоб їх утримувати потрібні гроші. Щоб дістати гроші — треба «щось влаштувати». Ці «щось» — «гулянки, вистави, танці». І виходило, що перш ніж діяти — видавати книжки, читати лекції, треба було заробити капітал на своє існування.

Але коли це було нормальним явищем за царського режиму, то за часи нового уряду «Просвіти», які найбільш спричинили зруйнування старого ладу, мали право на більш людське існування. Особливо це право цілком заслужила собі Кам'янець-Подільська «Просвіта», яка дванадцять років існувала в страшних умовах і майже весь час утримувалась власним коштом невеликого гуртка людей, що давали «не от избытка, а от скудости своєю». Лише, коли Українська Держава відроджувалася, і «Просвіта» з гордістю бачила своїх вихованців на найвідаттіших і найвідповідальніших постах Самостійної Української Держави, вона з повним правом могла дозволити собі ту розкіш, щоб запроваджувати свою працю на користь людності Поділля, не турбуючись тим, що нема коштів заплатити за помешкання та ін.

Серед багатьох турбот Кам'янець-Подільського товариства «Просвіта» було клопотання перед відділом охорони пам'яток старовини і мистецтва Міністерства народної освіти про збереження Кам'янецької старовинної фортеці та заснування в ній музею. Фортеця була збудована ще в XVI ст. за допомогою французьких та німецьких архітекторів. Але вже з 1812 р. в ній розміщені в'язниці, а потім «Каменец-Подольское исправительное арестантское отделение», пізніше — військові казарми. За цей час відбувалася руйнація замку: деякі брами, арки та стіни були цілком знищені, знесені, в деяких вежах рідкісної архітектури було влаштовано стайні. І знову планувалося розмістити у фортеці в'язницю. А поки фортеця була ніким не зайнята, товариство «Просвіта» звернулося до Подільської губернської управи, Повітової Народної управи, Міської Думи, щоб вони допомогли зберегти цю історичну цінність Подільського краю. Відділ охорони пам'яток старовини Головного управління мистецтв і національної культури планувало вирішити підняте «Просвітою» питання про звільнення фортеці від запланованого розташування в ній в'язниці.

У 1919 р. діяльність просвітницьких товариств у подільських селах і містечках активізувалася.

27 квітня 1918 р. в подільському селі Женишківці гуртком молоді, переважно із селян, було засновано товариство «Просвіта». З дозволу шкільної адміністрації «Просвіта» була розташована в школі, в одній з класних кімнат. Вроженча та перешкоди окремої частини селянства, незначні матеріальні засоби — все це гальмувало її діяльність.

Рада товариства не раз зверталася за матеріальною допомогою до різних інстанцій та приватних осіб, але кожний раз їм відмовляли.

З великими труднощами члени товариства зібрали свої останні гроші і заснували фонд в 890 крб. Частина цих грошей була витрачена на книжки та газети, частина — на влаштування сцени — єдиного джерела для отримання коштів. Книгозбірня «Просвіти» невелика, біля 400 книжок на суму 489 крб. Для читальні передплачувались такі газети та журнали: «Нова Рада», «Відродження», «Київська думка», «Наше село», «Народна справа», «Село», «Рілля», «Комашня», «Шлях», «Гелз», «Реп'яхи».

Книгозбірня і читальня відкриті були щоденно, а книжки брали переважно члени товариства. По неділях влаштовувались природні читання, на яких перевагу віддавали історичним та гумористичним творам. До читальні більше навідувались сільські діти, які із зацікавленістю ставились до книжок.

Не дивлячись на те, що польові роботи забирали у селян весь час, «Просвіта» не могла широко розгорнути свою роботу, товариство заснувало за короткий проміжок часу драматичний, співочий і дитячий гуртки, струнний оркестр, влаштувало 6 вистав, 2 безкоштовних вечори, 1 народну гулянку, 1 національне свято, 3 лекції, 4 танцювальних вечірки. Вистави і вечірки мали великий вплив на молодь. На селі не стало чути вульгарних пісень, а співали такі пісні, як «Стоїть гора висока», «Коло млина, коло броду», «Повій вітре на Україну» та ін. Люди стали розмовляти українською мовою, не цурались її. Проведення вистав та вечорів, де була присутня інтелігенція з

Женишковець та інших сіл і навіть міст, гуртувала молодь, привчала її до порядності, що зменшувала кількість п'янок і дебошів на селі.

Женишківська «Просвіта» за кілька місяців виросла з 26 до 120 членів, переважно селян, тому що інтелігенція дивилася на «Просвіту» з висока, як на «мужицьку» організацію. Своїм прикладом місцеве товариство спонукало селянство в інших селах гуртуватися в просвітні товариства.

За 4 місяці товариством поставлено 13 вистав, остання з яких — «Сватання на Гончарівці». Акомпанував співами власний оркестр. Зал школи, який вміщав біля 400 чоловік, був переповнений. Не зважаючи на робочу пору, багато людей з їжджалося з інших сіл і містечок. Театр став для людей єдиним місцем в селі, де можна було відпочити після роботи.

В інших місцях становище було гіршим. Вже в жовтні 1918 р. Лєтичівська повітова земська управа категорично заборонила «Просвіті» займати шкільні приміщення. Голова повітової управи віддав розпорядження завідувачу школою не допускати членів «Просвіти» в школу проводити там свої заходи. Повітова управа намагалася різними засобами припинити діяльність «Просвіти». Для цього тих вчителів, які були членами товариства, полєреводили в школи інших сіл. А тим вчителям, які хотіли перейти на роботу в школу в с. Женишківці, ставили умову не брати участі в «Просвіті». Всі вчителі, щоб не втратити посад, вилісувалися з членів «Просвіти», а товариство втрачало краших своїх членів.

Тому Рада Женишківського товариства вимушена була звернутися в відділ Народної Освіти при Подільській Губернській Управі з проханням допомоги і захисту від незаконних вчинків Лєтичівської повітової Земської Управи.

На початку грудня місяця 1917 р. було засновано товариство «Просвіта» у селі Ружична з дівчат та хлопців, які ходили до школи на вечірні заняття, і налічувало 46 чоловік. Свою діяльність «Просвіта» розпочинала з влаштування ялинки на Різдвяні свята, де декламувалися українські вірші, співалися українські пісні. Після проведення таких вечорів товариство поповнилось учнями і кількома чоловіками старшого віку. Пізніше «Просвіта» почала ставити спектаклі та вечірні зібрання, де читалися українські книжки.

Багато перешкод зустрічала «Просвіта» також з боку старших за віком селян. Але, не дивлячись на всі перешкоди, товариство продовжувало працювати над культурним і духовним відродженням села.

Драматичним гуртком поставлені були п'єси: «Панська хворість», «Кум-мірошник», «Бувальщина», «Наталка-Полтавка», «Борці за мрію». При показі окремих вистав («Борці за мрію») члени «Просвіти» усвідомили, що до підбору вистав треба підходити уважніше, шукати зрозумілі для кожного селянина. Основною проблемою для Ружичнянської «Просвіти» була відсутність приміщення для зібрань і вистав. Тимчасово зібрання відбувалися в помешканні колишньої церковної школи, яке потім було вилучено. Тому це питання для «Просвіти» залишалось злободенним.

В містечку Ямпіль на Поділлі товариство «Просвіта» засновано у 1917 р. Організувати роботу ініціаторам було важко: не було грошей, необхідної літератури. Для поліпшення стану товариства організували аматорський гурток, який поставив виставу «Назар Стодоля». На Шевченківські роковини був влаштований літературний вечір зі співами. Всі прибутки пішли на користь «Просвіти», після чого діяльність товариства покращилась. До «Просвіти» стали заходити селяни, читати книжки, яких закупили біля 400 штук, та передплачені газети та журнали.

До 1918/1919 шкільного року в м. Ямпіль товариство «Просвіта» заснувало повноприватне Українське гімназію. Разом з нею відкрилися курси для дорослих з програмою гімназії.

Гурток вчителів Ушицького повіту видав збірник творів подільського поета Степана Руданського під заголовком «Лірика, співомовки та байки». Видання цілком закуплено Кам'янецькою Губернською народною управою. Чистий прибуток — 1000 карбованців, був використаний на відкриття «Просвіти» у с. Глівів Ушицького повіту.

7 жовтня 1918 р. відбулися загальні збори Подільського Українського товариства «Просвіта», на яких розглядалось затвердження зміненого статуту товариства; окремі комісії товариства; поточні справи.

В зв'язку з тим, що на зборах не було необхідної кількості членів, перше питання не розглядалось. По другому питанню було вирішено доповнити всі комісії товариства новими членами та були обрані члени слідуєчих комісій: господарської, лекційної і народної освіти, артистично-мистецької (з гуртками: співочим, музичним, мистецьким, драматично-виставочним, літературним, видавничо-книгарським, етнографічним і організаційним).

На зборах було висловлено побажання, щоб Рада товариства вжила всіх заходів щодо розміщення гостей, які приїдуть на відкриття Державного Українського університету в м. Кам'янець-Подільському.

Напередодні урочистого відкриття Університету на околицях міста Кам'янець-Подільського відбулися народні лекції, влаштовані лекційною комісією «Просвіти» «Лекції, на яких були присутні не тільки школярі, а й чимало слухачів, були присвячені значенню заснування університету для українського народу. Крім того, члени товариства організували безкоштовний концерт — виставу для учнів всіх шкіл міста. Перед концертом виступав з промовою професор університету д. Біднов. Концертне відділення було чудово виконано Українським Національним хором м. Кам'янець-Подільського під диригентством д. Бутовського.

За допомогою діячів «Просвіти», які ініціювали утворення Українського Національного хору, бжовтня відбулось його урочисте відкриття у переповненому залі Народного Дому.

В день відкриття університету «Просвіта» провела урочистий концерт — виставу з тією ж програмою, як напередодні. Здобуті в такий спосіб кошти пішли на користь бідних студентів українського університету. В той же день вийшла газета «Свято Поділля», присвячена відкриттю вищого закладу. Статті в газету розмішались безкоштовно, а чистий прибуток від продажу газети, за постановою Ради «Просвіти», надійшов на користь незаможних студентів.

У жовтні 1918 р. Подільське товариство «Просвіта» одержало від Міністерства освіти Департамента позашкільної освіти лист, в якому наголошувалось, що в зв'язку з невизначеністю юридичного статусу товариств та непорозумінням з місцевими владами є необхідність в проведенні з'їзду товариств «Просвіта». Скликання з'їзду планувалось на 21-22 жовтня з наступною програмою:

- «... 1. З'ясування завдання і напрямку діяльності товариства «Просвіта».
 2. Організація окремих товариств «Просвіта» і Спілок товариств: їх відношення до Департаменту позашкільної освіти.
 3. Вияснення матеріального і правного становища товариства «Просвіта».
 4. Справоздання вже існуючих Спілок товариств «Просвіта».
- Представництво на з'їзд, за умовою того часу, було невеликим: від Поділля — 8 представників. Крім того кожна Спілка товариств мала направити одного представника.
- Подільська Рада товариств своїх 8 представників розподілила між товариствами: Кам'янецька, Вінницька, Проскурівська, Могилівська, Ольгопільська, Ладизинська, Новоушицька і Немирівська.
- З широкою вірою, з надією розбити кайдани віковічні, що протягом довгих літ здавлювали, душили рідну думку, рідне слово, вийшла «Просвіта» на широкий шлях власного рідного життя і бажала утворити рідну хату, в якій була б «своя сила, і правда, і воля».
- І коли вже «Просвіта» зробилася близькою та необхідною, біля неї збиралися свідомі елементи українського народу, єдналися ті, кому дорога думка відродження Подільського краю та «рідної хати».

¹ Журнал «Село», видання Подільської Губерніальної Народної Управи. — 1918. — №12, 15, 18-19, 28, 41, 44-47, 50.

² Держархів Хмельницької області, ф.Р-260, оп.1, спр.40, арк.18.

³ Там само, спр.43, арк.76.

⁴ Там само, спр.2, арк.34.

Ігор Срібняк

Репатріаційна діяльність українських дипломатичних і військово-санітарних установ у Європі в 1918 р.

Перша Світова війна кинула у вир кривавої боротьби мільйони українців, які були змушені воювати за інтереси двох велетенських імперій — Російської та Австро-Угорської. Перебіг подій на фронтах війни не сприяв жодній з цих держав, їх військові невдачі призводили до того, що у спеціальних таборах для полонених опинилися сотні тисяч українців зі складу ворогуючих армій, які були змушені довгі роки очікувати на вирішення власної долі. Тільки у Німеччині, за даними її Військового міністерства, на початку 1918 р. перебувало близько 900 тис. полонених російської армії, у тому числі 300 тис. українців¹.

Підписання Брестського мирного договору між Україною та державами Четверного союзу заклало правне підґрунтя для репатріації полонених українців з теренів цих держав, причому, за пропозицією члена Української делегації М.Левітського, обмін військовополоненими мав відбутися принципово без жодних грошових компенсацій Німеччині з боку УНР². Як йшлося у шостій статті згаданого договору — «воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені до дому, хібаби вони скотили за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях або удати до іншого краю», а у статті восьмій зазначалося, що процес «визволення воєнних полонених» має бути регламентований окремими рівноправними договорами, «котрі становлять щодо суті складову частину нинішнього мирного договору і по змозі рівночасно з ним вступають в силу»³.

Для захисту інтересів полонених українців у Німеччині, значна кількість яких перебувала у таборах або працювала у складі робітничих команд на промислових підприємствах та приватних аграрних господарствах, консульська комісія МЗС України запропонувала заснувати генеральне консульство в Берліні та консульства у Франкфурті-на-Майні, Бреслау, Лейпцигу, Данцигу, Мюнхені, Кенігсбергу, Мангеймі, Золінгені, Хемніці й Штеттині⁴. Проте, через нестачу коштів, необхідних для нормального функціонування всіх перелічених вище консульств, МЗС Української Держави спромоглося відкрити лише одне, яке розмістилося в Мюнхені⁵. Крім того, маючи на меті скоординувати діяльність всіх причетних до справ військовополонених відомств гетьманського уряду, при МЗС було створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли по два представники від Військового міністерства, МЗС і один від Міністерства фінансів. Одночасно на комісію було покладено завдання розпочати процес репатріації полонених⁶.

У червні 1918 р. у Києві при Головному штабові Військового міністерства була створена Стала комісія у справах військовополонених, головою якої було призначено сотника Г.Сиротенка⁷. А вже 13 липня 1918 р. «...для прискорення обміну полоненими та державної допомоги полоненим українським громадянам до повернення їх у рідний край» була створена «Військово-Санітарна Комісія Українського Військового Міністерства для справ військових полонених у Німеччині» у складі військового урядовця К.Новохацького (голова), старшого лікаря К.Воевідки (заступник голови), молодшого лікаря А.Журавля і двох діловодів — хорунжих М.Трезвінського і Луговенка⁸.

6 липня 1918 р. Головний штаб Військового міністерства Української Держави спеціальною таємною інструкцією визначив основні завдання комісії: відвідування (у порозумінні з німецькою військовою владою) всіх таборів, де перебували полонені українці; надання їм «санітарної, моральної, а по змозі й матеріальної, допомоги»; організація негайного перетранспортування додому полонених українців. Задля виконання цього місія мала «а) зібрати відомості про стан, заняття, міста праці, кількість та спосіб звільнення з праці полонених; б) приготувати... збірні гунк-